

F. Fahlander, T. Oestigaard (eds.), *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, BAR International Series 1768, Oxford, 2008, 160 p.

Volumul a fost publicat în urma sesiunii cu același nume, organizată în anul 2006, în cadrul celei de-a XII-a întâlniri anuale EAA, ce s-a desfășurat în Cracovia. Principala problemă dezbătută în acest context reprezintă unul dintre cele mai cercetate subiecte ale arheologiei: moartea. Modul de abordare propus trece peste ideile cunoscute în legătură cu perceperea morții de către societate, folosindu-se și în acest sens conceptul de „materialitate”/„materialități”, definite ca obiecte materiale ce influențează dezvoltarea socială (p. 4). Prin urmare, termenul de materialitate a morții tratează, în cazul de față, o panoplie de subiecte: materialitatea corpului; materialitatea practicii (a ritualurilor); materialitatea îngropării (avându-se în vedere inventarul funerar, ce este divizat din punctul de vedere al apartenenței în obiectele personale ale defunctului și daruri funerare); materialitatea memoriei (a monumentelor); materialitatea schimbării sociale (stabilirea ierarhiilor și a moștenirilor); materialitatea vârstei, sexului și genului; materialitatea eternității (cu referire la strămoși și lumea de apoi).

Din punct de vedere cronologic, contribuțiile în cadrul acestui volum ocupă o perioadă întinsă de timp, fiind discutate situații arheologice ce datează încă din mezolitic (F. Fahlander, I. Zagorska) până la probleme existente în prezent (L. N. Stutz). Toate studiile prezentate pot fi considerate exemple ce ilustrează diferitele atitudini față de moarte ale comunităților umane, impresionanta diversitate și lipsa de limitare în răspunsul dat aceluiași punct culminant al existenței. Studiile sunt împărțite în funcție de subiectul abordat în trei categorii: *Bodies* (unde sunt încadrate capitolele 2-5), *Burials* (capitolele 6-11) și *Beliefs* (capitolele 12-16).

Primul studiu, *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, aparținând editorilor, reprezintă introducerea și explicarea punctului de legătură al lucrărilor din cadrul volumului. Acesta pune problema interpretării prin care cercetarea arheologică explică fenomenul înmormântărilor, discută semnificația cenotafelor, a mormintelor de animale, arătând că un mormânt nu se referă, în mod exclusiv, la depunerea unui corp uman.

Capitolul 2, *More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology*, critică modul în care corpul și părțile sale au fost abordate, în ultimele decenii, într-un mod abstract în arheologie, ca produse sociale și culturale, în absența unor teorii care să trateze identitatea lor biologică și însemnătatea acestora *per se*. Autorul propune o viziune bivalentă în ceea ce privește arheologia funerară, prezentând corpul uman atât ca pe un construct social cât și ca pe o realitate biologică. În studiul de caz prezentat, analizând în amănunt defuncții cimitirului mezolitic de la Skateholm, se consideră că pozițiile acestora le-ar imita pe cele ale indivizilor vii.

Capitolul 3, *A piece of the Mesolithic. Horizontal Stratigraphy and Bodily Manipulations at Skateholm*, discută metode și teorii ale arheologiei funerare folosind ca studiu de caz tot înmormântările din Skateholm. După stabilirea fazelor cronologice și a stratigrafiei orizontale, se analizează atât problema înmormântărilor de câini și legătura acestora cu mormintele de copii, cât și aspectul manipularilor post-mortem al înmormântărilor și al defuncțiilor. O idee foarte interesantă pusă în evidență în cadrul acestui studiu o reprezintă explicația inventarului funerar ca daruri depuse de membrii comunității și nu ca bunuri ale defuncțiilor, având în vedere că au fost identificate morminte de câini cu inventar.

Capitolul 4, *Excavating the Kings' Bones: The Materiality of Death in Practice and Ethics Today*, aduce în discuție problema moralității investigației arheologice în ceea ce privește resturile funerare preistorice punând pe același plan exemple contemporane. Întrebarea pe care A. Kaliff & T. Oestigaard o adresează la începutul studiului este în ce moment un mormânt încetează a fi un loc de odihnă al rămășițelor umane devenind astfel o sursă culturală și istorică. În încercarea de a stabili reperul ce ar separa aceste două stadii, autorii au investigat din punct de vedere arheologic resturile osteologice ale regelui Birendra și prințului Dipendra, uciși în timpul masacrului din Kathmandu din 2001, incinerăți și depuși ulterior în râul Bagmati (spațiu funerar destinat persoanelor regale). Reacțiile preoților nepalezi nu au indicat niciun interes în cercetarea

osemintelor regale de către arheologi, în accepția acestora resturile cinerare fiind deja componente ale naturii, fără a mai aparține persoanelor incinerate. Concluzia acestui experiment a fost că a transpune gândirea etică vest-europeană asupra altor culturi reprezintă în fapt o nouă formă de colonialism, iar întrebarea inevitabilă acestui caz este cine poate stabili în prezent ce înseamnă *etic* în raport cu cercetarea mormintelor preistorice atât timp cât mentalitatea și practicile religioase pre-creștine nu pot fi stabilite.

Capitolul 5, *From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome*, prezintă necropola Isola Sacra ce datează din secolele II-III și practica banchetului funerar în lumea romană. Studiul analizează mormintele colective identificate prin termenul de „house tomb” ca pe un tip de monument construit în scopul de a crea și evoca memorie. Ritualul banchetului funerar este atestat atât prin documente arheologice, cât și prin conținutul surselor scrise (Petronius, Cicero sau surse creștine care aduc în discuție continuarea acestei tradiții în cadrul practicilor creștine timpurii). Ritualul funerar nu avea un caracter privat, definindu-se în relație cu spațiul public și fiind creat cu scopul de a atrage un vast auditoriu. Motivul acestui comportament funerar și social a fost explicat prin intenția de a crea memorie asupra evenimentului mortuar.

Partea a doua a volumului, intitulată *Burials*, are ca studiu inițial *Cremations, Conjecture and Contextual Taphonomies: Material Strategies During the 4th to 2th Millenia BC in Scotland*. Autorii redefinesc viziunea ritului incinerăției pe parcursul mileniilor menționate în titlu, folosind ca experiment mai multe situri scoțiene, în principal Pencreaig Hill. Concluzia formulată în urma acestui studiu a fost că, pe parcursul acestei perioade vaste de timp și în ceea ce privește exemplele propuse, s-a putut observa fragmentarea corpului (prin dezmembrare și chiar descărnare) anterior momentului incinerăției, iar tradiția prin care s-a considerat că individul a fost depus (în aceste cazuri) în poziție întinsă pe rugul funerar trebuie reconsiderată.

Capitolul 7, intitulat *Ritual and Remembrance at Archaic Crustumerium: The Transformations of Past and Modern Materialities in the Cemetery of Cisterna Grande (Rome, Italy)*, discută procesele post-depoziționale ce au afectat de-a lungul

timpului complexe funerare ale suprafeței săpate în cadrul proiectului *Remembering the Dead*. Din punct de vedere cronologic, mormintele aparțin în principal perioadei arhaice. Studiul prezintă efectele acestor situații asupra comportamentului uman, expunând și conceptul de istorie post-depozițională ca parte din istoria complexului funerar.

Capitolul 8, *Reuse in Finnish Cremation Cemeteries under Level Ground-Examples of Collective Memory*, prezintă problema producerii memoriei colective ca parte a arheologiei funerare, în ideea că cimitirele pot fi înțelese și ca agenți în crearea și în menținerea acesteia. Practica construirii cimitirelor de incinerăție din perioada mijlocie și târzie a epocii fierului peste niveluri de așezare și înmormântare mai vechi este analizată în cadrul acestui studiu. De asemenea, se explică prezența numărului redus de morminte de înhumăție în cadrul acestor cimitire dintr-o perioadă mai târzie, fiind fie predecesoare primei faze a procesului de creștinare, fie datând din această primă fază. Prezența acestor prime morminte de înhumăție în cimitire mai vechi de incinerăție sunt înțelese ca un efect al adoptării unor idei noi, dintr-o perioadă de tranziție spre creștinare. Această practică a fost abandonată după o scurtă perioadă de timp, urmând preluarea ritului de înhumăție și stabilirea altor locații pentru noile cimitire. Refolosirea cimitirelor de incinerăție a fost văzută ca un mijloc de creare și menținere a memoriei colective și a unei punți de legătură cu trecutul și identitatea sa.

Capitolul 9, *Life and Death in the Bronze Age of the NW of Iberian Peninsula*, analizează practicile funerare din regiunea denumită în titlul studiului, tradiția monumentelor megalitice și semnificația atribuită statuilor-menhir. Începând încă din perioada bronzului mijlociu, dar observându-se mai ales în etapa succesivă, autorii au argumentat adoptarea treptată a ritului incinerăției ca marcând o scădere a importanței materialității corpului neînsuflit, predominând, conform noii ideologii, sfera lumii vii.

Capitolul 10, *Norwegian Face-Urns: Local Context and Interregional Contacts*, pune în discuție un aspect deosebit al ritului incinerăției. Practica depunerii resturilor cinerare în urne cu formă de chip uman este răspândită în diferite spații din nordul Europei (Norvegia, Danemarca, nordul Germaniei, Polonia, câteva în Suedia),

precum și în spațiul etrusc. După criteriul tipologic, aceste urne cu formă de chip uman au fost datate la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului. Două dintre exemplarele din Norvegia au putut fi identificate prin analizele carbon asupra oaselor calcinate conținute, ca datând în jur de 950 î. Chr. S-a sugerat că apartenența acestor exemplare a fost restricționată unui număr redus de indivizi, urnele fiind ușor de asociat corpului uman, iar incidența descoperirilor pe arii diferite a fost pusă în legătură cu circulația bunurilor și contactele dintre comunități.

Ultimul capitol al acestei serii de studii, *The Use of Ochre in Stone Age Burials of the East Baltic*, prezintă cimitirul de la Zvejnieki (nordul Letoniei), a cărui folosire se întinde pe o perioadă ce acoperă patru milenii din Mezoliticul Mijlociu până în Neoliticul Târziu (începând cu mileniul 9-până în mileniul 5). Practicile funerare sunt diverse pe parcursul unei perioade de timp atât de vaste, iar folosirea ocului ca parte componentă a ritualului de înmormântare a variat de la o etapă la alta. O remarcă interesantă este faptul că, în acest caz, oculul nu a fost folosit în stare naturală, ci reprezintă un produs preparat special, sub diferite consistențe, în scop funerar, fiind presărat peste defunct, iar uneori chiar depus separat ca parte componentă a inventarului. S-a putut stabili că, în mezoliticul mijlociu și târziu, oculul a fost folosit cu preponderență pentru a fi presărat peste defuncți, în timp ce, o dată cu începutul Neoliticului, s-a observat o concentrare mai mare pe anumite părți ale corpului, în principal în zona capului. Odată cu creșterea numărului de înmormântări colective din neoliticul mijlociu, s-a constatat și o intensificare în folosirea ocului, practică abandonată odată cu apariția depunerii în poziție chircită în neoliticul târziu.

Primul studiu al ultimei părți din volum, capitolul 12, *„Death Myths”: Performing of Rituals and Variations in Corpse Treatment during the Migration Period in Norway*, pune în discuție una dintre cele mai neverosimil explicate situații arheologice: alternanța în cadrul aceluiași cimitir/aceluiași tumul a înhumăției și incinerăției. În urma analizei mai multor exemple din vestul Norvegiei, s-a putut susține faptul că această variație a ritualului de înmormântare nu poate fi sugerată de diferențe

sociale, de gen, economice, de raporturi etnice sau de restricții religioase. În consecință, autorii ridică problema diferențelor legate de cauze ale morții, avansând astfel ideea axiomatică prin care „in death we are not equal”. De aceea, cauze diferite prin care indivizii părăsesc viața determină tipuri diferite de ritual conduse de cei vii. Conceptul de „mituri ale morții” este introdus în această discuție, cu scopul de a explica această situație des întâlnită în arheologie, fiind definit ca un set de posibile ritualuri pe care cei rămași în viață le compun spre a fi compatibile cu cauzele morții sau cu rezultatele așteptate în urma înmormântării.

Capitolul 13, *Reproduction and Relocation of Death in Iron Age Scandinavia*, adresează întrebări despre credințele prin care morții interacționează cu lumea viilor într-o concepție ce reia viziunea lui B. Olsen despre lucruri ca „members of collectives”, apropiindu-se de ideile dezbătute deceniul trecut, ale lui B. Latour, despre Actor Network Theory. Studiul folosește ca surse literatura islandeză din secolele XII-XIII, încercând să se îndepărteze de imaginea creștină asupra morții și a materialității sale (în tratarea epocilor precedente creștinării), prin care defunctul este văzut ca un întreg, punând apoi întrebarea dacă, în general, putem arăta că întregul corp a fost incinerat, în cazul folosirii acestui ritual (situație arheologică care poate părea familiară ținând cont de multele exemple din epoci variate în care resturile cinerare sunt amestecate și cu alte depuneri decât cele umane sau când se identifică resturi cinerare de la mai mulți indivizi depuse împreună).

Capitolul 14, *A Road for the Viking’s Soul*, tratează construcțiile reale de „punți” pentru facilitarea călătoriei sufletului pe celălalt tărâm. De asemenea, aceste „punți” sunt amintite în câteva zeci de inscripții runice din Suedia. Autorul pune problema legăturii dintre aceste monumente și înmormântări. Tradiția precreștină și noua morală a călătoriei sufletului sunt astfel sintetizate prin materialitatea acestui tip de construcție.

Tratând aceeași idee precum studiul precedent, următorul capitol prezintă săpăturile arheologice efectuate asupra unei „punți” din perioada vikingă, arătând legătura cu un cimitir

apropiat, aproximativ contemporan, înmormântările caracterizând perioada de trecere la creștinism. Studiul folosește de asemenea ca surse exemple ale mitologiei nordice, inscripții runice și obiceiuri creștine în sugerarea ideii că „punțile” vikinge au avut o funcție simbolică de facilitare a călătoriei spirituale către lumea de apoi.

Ultimul capitol, *Stones and Bones: The Myth of Ymer and Mortuary Practices with an Example from the Migration Period in Uppland, Central Sweden*, face legătura între ritualul funerar practicat în cadrul cimitirului de incinerare ce datează din epoca migrațiilor de la Sylta și mitul viking al lui Gylfaginning despre crearea lumii de către uriașul Ymer. Studiul analizează prezența depunerii de cuarț în cadrul mormintelor, fiind transportat dintr-un alt spațiu la locul înmormântărilor. Asemănarea dintre cuarțul zdrobit și resturile cinerare umane este susținută de culoarea și consistența comună, precum și de modul în care au fost tratate, autoarea conectând, în această ordine de idei, lumea viilor cu cea a morților și al unui trecut mitic, în care corpul uman și peisajul naturii se materializau într-o lume comună, în care barierele între cele două entități nu erau cu certitudine trasate.

Volumul atrage atenția asupra diferitelor atitudini ale comunităților umane în raport cu moartea și materialitatea sa, reliefând încă o dată preocuparea caracteristică a arheologiei față de acest stadiu ireversibil al vieții. Multitudinea volumelor tipărite și recurența sesiunilor științifice pe teme de arheologie funerară arată puterea inepuizabilă de exemple existente în cercetare. Prima întrebare formulată în volum este „Ce reprezintă un mormânt?”, arătându-se limitarea intrinsecă și de neînălțurat a semnificativului prin care atribuim sensul cuvintelor. După cum s-a argumentat în primul studiu, scopul arheologiei funerare nu este acela de a găsi o explicație universală și o metodă singulară în tratarea problematicilor sale. Tocmai de aceea, diversitatea cazurilor prezentate, abordările diferite prin care subiectele au fost tratate, sugerează imposibilitatea de a găsi o lege universală în această privință și inutilitatea unui atare efort. Expunerea materialității specifice

fiecărui exemplu atrage atenția unor particularități ce nu pot fi generalizate, chiar dacă, deși situate în perioade și spații diferite, credințele în raport cu moartea pot fi similare. Prin urmare, premisa de a fi procesualist în abordare, post-modernist deconstrucționist sau de a da explicații cultural-istorice nu își pretinde argumente antagonice. Fiecare caz prezentat și metodele de cercetare folosite au ridicat probleme relevante pentru cunoașterea arheologică având totodată și limitele imanente unui domeniu pentru care nu s-au inventat posibilități de documentare perfecte, ținând cont de scopul dificil propus.

Având în vedere atributul său implacabil și reamintirea efemerității vieții și condiției umane, moartea a fost întotdeauna o obsesie, dar și o sursă de inspirație atât pentru literatură, artă, religie, cât și pentru domeniile de cunoaștere preocupate în general de încercarea de acceptare și înțelegere a acestui proces ineluctabil ce caracterizează umanitatea. Continua nevoie umană de depășire a propriei condiții, de scăpare din prizoneratul terestru, așa cum a fost definit de H. Adendt, sunt strâns legate de realitatea morții. Incapacitatea de a o accepta a condus umanitatea în a crea mecanisme de schimbare ale sensului morții. Astfel, aceasta este văzută ca o trecere spre o existență indefinibilă, cauzată de obsesia sfârșitului, necunoscutului. Moartea poate fi dorită atunci când existența devine insuportabilă sau, dimpotrivă, se vrea amânată, în limitele posibilului. De asemenea, poate fi negată, așa cum se întâmplă în ficțiunea lui J. Saramago (printr-o umanizare optimistă): „Moartea se întoarce în pat, îl îmbrățișă pe bărbat și, fără să înțeleagă ce i se întâmplă, ea care nu dormea niciodată, simți că somnul făcea să-i cadă suav pleoapele. A doua zi nu a murit nimeni.” (*Intermitențele morții*, 2007, Polirom, p. 269).

Cu toate acestea, transformarea defuncțiilor în „obiecte” prin convenționalismul și standardizarea metodelor arheologiei în virtutea unei încercări de reprezentare a trecutului induce spre o formă de cunoaștere unică: unică nu pentru că este singurul domeniu de cercetare preocupat de răspunsul oamenilor din trecut dat morții, dar unică pentru că reprezintă singura modalitate prin care oamenii din prezent au o atitudine în raport cu moartea din

trecut. Reflectarea prin mecanizarea și obiectivizarea prezentă a morții din trecut poate fi considerată o atitudine rar imaginabilă. Ceea ce o face cu totul singulară este faptul că arheologia nu are nici pretenții romantice de transcendere spre planuri ireale, nici nevoia de îmbunare sau negare a morții, fiind lipsită de trăiri proprii în raport cu realitatea sa; dimpotrivă, materialitatea morții îi

este imanentă, fiind ceea ce susține, în mod necesar, definirea unora dintre obiectivele sale.

Alexandra Ghenghea
Doctorand, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, București,
alexandraghenghea@yahoo.com

Elena Rența, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgoviște, 2008, 164 p. (incl. rezumat în franceză și engleză), 154 figuri separate (planuri, hărți, material arheologic).

Lucrarea se încadrează în studiile ce sunt destinate descoperirilor arheologice din cuprinsul unor zone geo-morfologice distincte, în cazul de față, bazinul Ialomiței, al cărui curs străbate, în mare parte, o întinsă parte din stepa fertilă a Câmpiei Române, *Bărăganul*. Acum vreo 15 ani eram puțin sceptic în ceea ce privește posibilitatea de a scrie o disertație având drept temă cea pe care o discut aici. Dar Elena Rența ne-a dovedit contrariul. În cartea de față se prezintă suficient material care să justifice demersul ei, iar descoperirile arheologice sunt în măsură să scoată în evidență specificul acestei zone, în comparație cu situațiile din bazinele râurilor învecinate: al Argeșului la vest și al Buzăului la nord-est. Este totuși de remarcat faptul că autoarea se mărginește, cum o precizează în titlu, doar la *cursul* Ialomiței, nu, din păcate, și la întreaga arie a bazinului acestui râu (contrar celor afirmate în *Cuvântul înainte*, semnat de Valentin Vasiliev, care recomandă lucrarea ca fiind „prezentarea globală a descoperirilor din bazinul Ialomiței”). Acest fapt o dispensează de a lua în discuție și importante descoperiri din bazinul Prahovei, afluentul principal al Ialomiței și care i-ar fi permis o abordare mai completă asupra acestei zone.

Cartea este structurată pe modelul studiilor de profil: după o scurtă introducere, în care se include o succintă descriere a cadrului geografic și a istoricului cercetării, urmează repertoriul descoperirilor. Acestea cuprind și cele 26 de situri atribuite sfârșitului epocii bronzului. Cele mai

multe situri au fost atribuite ceramicii (*culturii* în carte) de tip Coslogeni. Toate acestea se situează în plin Bărăgan. Este interesant de remarcat că cele câteva stațiuni aflate în zona de dealuri și de munte a cursului Ialomiței nu au putut fi mai precis încadrate cultural, datorită aspectului mai degrabă atipic al ceramicii (Moreni, de ex.). Este o problemă frecvent întâlnită în siturile din aria Subcarpaților Meridionali, iar explicația fenomenului nu cred că se datorează doar factorului de mediu, mai acid, ce afectează prin coroziune suprafața cioburilor, ci ține, mai degrabă, de rolul pe care ceramica l-a jucat în sânul acestor comunități; de altfel, problema nici nu este atinsă în lucrarea de față și, deci, nu voi insista aici.

Partea consistentă a repertoriului (39 de situri) se referă, cum era de așteptat, la stațiunile din prima epocă a fierului. O atenție specială este acordată săpăturilor efectuate chiar de autoare, respectiv în așezările de la Bucu și Platonești, jud. Ialomița. Din păcate, descoperirile din importanta stațiune de la Dridu-„Metereze”, situată într-o poziție dominantă la confluența râurilor Prahova și Ialomița, n-au putut fi corespunzător valorificate, ca urmare a calității dubioase a rezultatelor raportate de către coordonatoarea acelor cercetări, V. Enăchiuc-Mihai. Acest fapt este cu atât mai regretabil cu cât din acest sit provine un interesant depozit de bronzuri (respectivul depozit a fost desenat de Alina și Tudor Soroceanu, care l-au datat în Ha B2¹,

¹ Enăchiuc 1995.